

УДК 130.3:390.1:316.64

Вашкевич В. М.

Феномен історичної пам'яті

Висвітлюється сутність історичної пам'яті як функції історичної свідомості, методологія її збереження та відтворення. Зроблено висновок про те, що історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного.

Ключові слова: історична пам'ять, історична свідомість, феномен.

Живою історичністю буття, животворним духом історії є пам'ять. Без пам'яті яка поєднує в єдине смислове поле сенси минулих подій матеріальні свідчення історії залишаються поза історичністю буття. Без розуміння цього феномену неможливо досягнути сутності історичної свідомості, її структуру і механізм впливу на людське буття. Ця принципово важлива роль пам'яті стала об'єктом пильної уваги сучасних філософів, зокрема, представників герменевтики. Один із фундаторів герменевтики Ганс-Георг Гадамер підкреслює: «Прийшов час звільнити феномен пам'яті від психологічного урівнювання із здатностями й розуміти, що вона являє собою істотну рису історичного буття людини» [3,57]. Такий підхід – не від психіки людини, а від її буття, дозволяє побачити і обмеженості пам'яті, і парадоксально пов'язані з ними нові її можливості. «Поряд із здатностями зберігати в пам'яті й згадувати, в те саме відношення вступає у певний спосіб... і здатність забувати.... Тільки завдяки забуванню дух зберігає можливість тотального оновлення, здатність на все дивитися свіжим оком, відтак давно відоме сполучається з новопобаченим у багатопланову єдність» [3,57–58].

Тобто пам'ять – це виняткова здатність людини. Через мову та предметну діяльність вона виходить за межі окремої людини, здійснюється як властивість у міжіндивідуальному й навіть міжкультурному просторі, набуває характеру властивості самого людського буття. Але, незважаючи на це, минуле не є для неї повністю відкритим. За своєю сутністю пам'ять є здатністю утримувати минуле у відношенні із сучасним та майбутнім – у вигляді його актуальної або потенційної присутності. В останньому випадку минуле, якщо можна так сказати, не «на пам'яті», а в «пам'яті».

Воно пам'ятається і його можна легко пригадати. Інша справа – забуття. Для його включення в реальне людське буття однієї пам'яті недостатньо. Потрібні пошук, зусилля думки, часом справжня мужність.

Здатність забувати – така сама істотна властивість пам'яті, як і здатність пригадувати. Конечність людського буття перешкоджає тому, щоб минуле в усій його багатовимірності й багатоманітності могло бути змістом людської пам'яті. Цьому перешкоджає й відкритість людини в майбутнє. Обтяжена всім практично нескінченним масивом минулого, людина не змогла б здійснювати вільний вибір, спираючись на минуле як дійсну передумову її впевненості перед лицем безлічі можливостей.

Отже, забування, тобто деяка «фільтрація» минулого, є умовою здійснення людської свободи. Щоправда, сам процес забування не може бути здійснений за вільним рішенням. Тут спрацьовують або зовнішні обставини, або механізм неусвідомлюваного. Наприклад, за розрахунками сучасних вчених, до нас дійшло всього кілька відсотків тих книг, що були на початку XIII ст. надбанням давньоруської освіченості. Й це зрозуміло: часті пожежі дерев'яних міст, загарбницькі набіги сусідів тощо. Багато важче пояснити, чому і як відбуваються втрати пам'яті, спричинені безпосередньо процесом забування. Й якщо психоаналіз значно поглибив наші знання про механізми забування у індивіда, то процеси забування, невід'ємні від колективної історичної пам'яті людей ще чекають на свого Фрейда.

Таким чином, знана нами історія – це завжди результат деякої аберації пам'яті. Навіть, якщо не брати до уваги індивідуальні та суспільні інтереси, які так чи інакше скеровують наш погляд у минуле, спрацьовують ще й інші, не завжди підвладні усвідомленню чинники, які спричиняють вибірковість нашої пам'яті. Отож, ми будемо ближчими до реальної історії в тому випадку, якщо відмовимося від звичного уявлення про неї як про певну послідовність подій. Щоб утримувати у пам'яті послідовний перебіг подій, ми змушені (навіть проти нашої волі) вести постійний жорсткий відбір фактів. Сама ідея послідовності нав'язує лінійний спосіб бачення минулого. Приймаючи певну послідовність подій як дане, як історичну реальність, ми вже несвідомо будемо відшукувувати смисл усього перебігу подій. І це змусить нас відкидати або «проходити повз» ті події і ситуації, що не відповідають віднайденому нами смислу. Й тоді ми можемо «забути», що, наприклад, практично перший політичний твір з обґрунтуванням прав України на незалежність («Історія русів») було написано російською мовою, а перша збірка українських пісень була підготовлена – віддрукована грузинським аристократом, вихованим у російській культурній традиції, князем Цертелєвим тощо.

Пом'якшити упередженість погляду людини на минуле, позбутися схематизму та однолінійності можна тільки керуючись одним принципом розглядати історію не як послідовність подій, а як світ подій. Історію у цьому випадку слід розглядати не як принципово усталену «конструкцію» минулого, а саме минуле як остаточно «відбуте», назавжди непорушне. Історія це передусім буття, й тому їй притаманні всі істотні виміри буття, у тому числі і вимір можливого. Саме завдяки цьому минуле здатне зберігати в собі можливість змін, здатність «проростати» в теперішньому й навіть майбутньому.

Оскільки історія визначає той досвід, який людина вже здійснила та проявила, її можна розглядати як перевірене джерело покладання

людиною мірності свого існування, джерело саморозуміння людиною виправданості, вагомості, унікальності своєї життєдіяльності. Тим самим питання про змістовне визначення поняття «історична пам'ять» безпосередньо стосується вирішення проблем формування та збереження історичної свідомості.

Актуальність дослідження проблем збереження історичної пам'яті визначається тим, що методологічні новації в сучасній філософській та історичній думці, зокрема в дослідженнях основоположень розуміння реальності суспільного буття, стають основою для вирішення фундаментальних проблем суспільних, таких як розв'язання соціально-політичних конфліктів, здобуття та розподіл влади, самореалізацію представництво соціальних груп та індивідів, легітимізацію власного розуміння буття. В філософії історії зазначені проблеми безпосередньо пов'язані з теоретичним моделюванням історичних процесів як іманентних закономірностей сучасного суспільства.

Найбільш обґрунтованим та поміркованим розумінням історичного процесу, як єдності перервного та неперервного, тобто як еволюційного процесу, що уривається революційними змінами, є теоретична модель переходів від одних форм суспільного життя, які з часом зникають, до інших, принципово нових. Самі періоди таких якісних змін в історії досить часто люди сприймають як історичні катастрофи, бо «раптово» руйнується та зникає усе те, до чого вони звикли [2,89].

До методологічних новацій, що мають вплив на сучасну історіософську теорію слід віднести започатковану постструктуралізмом традицію дослідження впливу позаструктурних чинників та впливів на інституціоналізовані соціальні структури. Також маємо враховувати здобутки досліджень неструктурованих об'єктів, що перебувають у стані становлення, які проводяться представниками методології нелінійного мислення (синергетика, постмодернізм).

Історія неодноразово демонструвала протиставлення двох загальних принципів, що лежали в основі учень про мистецтво розуміти та використовувати досвід минулих поколінь. Один з них вимагає, щоб соціальні процеси розглядалися як наслідок дії загальних законів суспільного буття. Наприклад: «буття визначає свідомість» (К. Маркс). Другий визначає, що історичні процеси мають свої специфічні (іманентні) закономірності, які неможливо звести до загальних законів буття.

Представники соціально-історичних учень, які дотримуються другого принципу виявили методологічну суперечність при спробі підвести історичне існування під загальні визначення буття, тобто вчення про єдність законів буття природи, суспільства, думки апіорно передбачає підведення закономірностей соціально-історичних процесів під універсальні закони існування. Однак, за такого підходу може відбутися абстрагування від іманентних властивостей соціального. Тим самим історична практика розглядається як один із феноменів суспільного буття, що не відрізняється від інших [7,24–27].

Зазначена суперечність виявляє проблему відсутності коректного визначення предмета та об'єкта історичної теорії. Справа полягає в тому, що будь-які спроби заперечити загальновідому тезу Л. Фейєрбаха «в палацах думають інакше ніж у халупах» виявилися марними. Одночасно, як вище було показано, абсолютизація тези Фейєрбаха К. Марксом стає причиною втрати специфіки предмета соціально-історичної теорії.

Методологічним засобом вирішення зазначеної проблеми є розмежування об'єкта і предмета наукового дослідження. Взагалі, розглядаючи питання зв'язку системи знання і фактуальних даних слід враховувати наступне. Використовуючи вислів: «чуттєво даний предмет» здебільшого не звертають увагу на наявність у предметів множини властивостей, які, не можуть бути визначеними повністю оскільки досвід вивчення емпірично даного завжди обмежений історією вивчення. Виявлення властивості здійснюється в процесі взаємодії одного чуттєво даного предмета з іншим. Також відомо, що довірливість вибору властивостей, на які звертається увага при їх визначенні, стає джерелом еклектичних уявлень. Вони нагадують звалище різноманітних речей, серед яких дуже важко знайти потрібну. Досвід свідчить, що один і той самий емпірично даний предмет може взаємодіяти з різними речами виявляючи різні властивості. Також, часто практично використовують чуттєво не дані властивості речей не маючи ніякого уявлення про конкретні форми їх існування. Однак, такі речі, не зважаючи на незнання реально присутніх та чуттєво не наочних властивостей, що практично використовуються, упізнаються людьми як потрібні їм для справи за допомогою ознак, тобто без емпіричної перевірки наявності потрібної властивості.

Наведене можна розглядати як аргумент для обґрунтування тези, що чуттєво не дані властивості можуть бути стало пов'язані з чуттєво даними. Власне останні властивості називають «ознаками». Ознаки систематично послуговують як підстава для використання певних предметів у цілеспрямованій діяльності без актуального проведення емпіричної перевірки наявності потрібної (чуттєво не даної) властивості, оскільки їх апріорно визнають пов'язаними з чуттєво не даними практично потрібними властивостями.

Досвід неодноразово засвідчував, що отождествлення ознак і практично використовуваних у предметних взаємодіях властивостей є джерело помилок та ілюзій. Ознака і чуттєво не дана властивість подекуди мають опосередкований зв'язок, що виявляє себе у випадках, коли наявність ознаки не супроводжується наявністю потрібної властивості. Та не зважаючи на цю обставину в практиці зручніше керуватися ознаками ніж достеменним знанням властивості, оскільки останнє часто передбачає складні процедури емпіричних перевірок.

Неодноразове використання речей супроводжується виокремленням із множини зовнішньо даних ознак такої сукупності, яка стало пов'язана з необхідною і достатньою множиною практично потрібних властивостей та «сигналізує» про їх наявність. Тим самим, наявність практично потрібних властивостей, що виявляють себе тільки у реальній взаємодії речей, може бути встановлена без актуального здійснення емпіричної перевірки практично потрібної взаємодії речей; тобто на основі здійснення процедури порівняння ознак.

У процесі порівняння аналітично виокремлюються ознаки, наявність яких свідчить про можливу присутність практично важливих властивостей, які безпосереднім чином не виявляються чуттєво.

Наша увага до вирізнення ознак речей, як властивостей (які чуттєво дані людині), від пов'язаних з ними практично застосовуваних у предметних взаємодіях властивостей (які чуттєво не дані), пояснюється тією обставиною, що традиційне трактування процедури порівняння

[5,567–569] не враховує наявність наперед установленого відношення, яке змістовно визначає дану процедуру.

Тим самим, не враховується, що така діяльність може розглядатися як форма прагматичного впровадження принципів. Синтетично введений принцип так само як і певне знання попередньо вивченої властивості (аналітична дескрипція) використовується для цілеспрямування діяльності, що обов'язково має супроводжуватися цілеспрямованим установленням відношення між певною множиною ознак та практично корисних властивостей.

Порівняння, як здійснювана згідно з певним упровадженим принципом процедура, виявляє здатність людини формувати уявлення: «властивість» і «предмет». Розмежування властивості і предмета здійснюється за допомогою ототожнення «предмета» з ознаками, а «властивостей» з чуттєво не даним. Хоча і в першому, і в другому випадку уявляються лише властивості: одні – чуттєво дані безпосереднім чином, другі – опосередкованим, за допомогою цілеспрямовано здійснюваних взаємодій.

Отже, уявлення про одну сукупність властивостей репрезентується як чуттєво наочний образ речі, а про другу – як образ властивостей, що мають бути притаманні даному предмету, хоча чуттєво вони можуть бути ненаочними. Ця друга сукупність властивостей здебільшого репрезентується через уявлення про функціональні можливості предмета. Тому дві наочно різні речі можуть розглядатися як носії тотожних наочно не даних властивостей (наприклад: мавпи та дельфіни визнаються представниками одного класу хребетних тварин, хоча за морфологічними ознаками здаються принципово відмінними живими істотами).

Слід зазначити, що наведене розмежування уявлень про властивості речей, історично, є наслідок довготривалого еволюційного процесу. Це засвідчують ґносеологічні дослідження процесу технологічного застосування наукового знання [8,199–201], які виявили, що, так званий, науково-технічний прогрес невід'ємною умовою свого буття має розмежування уявлень про ознаки і функціональні можливості предмета.

Аналітично виокремлюючи ознаки за допомогою дотримання упровадженого наперед принципу (синтетичне міркування) встановлюють родо-видові вирізнення (аналітичне міркування). У даному випадку треба враховувати, що основою родо-видових класифікацій є відтворюваність певних властивостей, так звана, сталість. Отже, за таких умов, принцип приймається як самототожна підстава для визначення наявності відмінностей у відтворюваних взаємодіях і уявленнях про властивості.

Виокремлення явищ одного роду з множини різнорідних, що мають місце в об'єктивно існуючих взаємодіях, пов'язують з вирішенням питання про відмінність уявлення предмета пізнання від об'єкта. Тобто, як вище було зазначено, вважається встановленим фактом, що одна і та сама річ має множину властивостей, які виявляють себе в різних взаємодіях. Таким чином, теоретично можлива множина різних властивостей відповідає об'єму поняття «взаємодія зі світом». Тим самим визнається наявність існування нескінченно різноманітних властивостей (взаємодій) однієї і тієї самої речі.

Також відомо, що одна і та сама річ (за нашим визначенням: «нескінченна різноманітність властивостей») може бути об'єктом вивчення різних наук: фізики, математики, статистики та інш. Але кожна окрема наука вивчає не «просто річ» (об'єкт) і не всі її можливі взаємодії зі світом, а

лише певну сукупність властивостей, яку вона визнає предметом своїх студій. Тим самим недостатньо вказування на реально існуючий об'єкт (річ, подію, процес) як на предмет дослідження, оскільки таке вказування не виявляє, що саме в цьому об'єкті вивчається певною наукою.

Аналізуючи даний факт можна зробити висновок, що означення реально існуючого об'єкта як предмета вивчення залишає суб'єкта у дезорганізуючому відношенні невизначеності, оскільки об'єктивне існування передбачає наявність тотальності взаємодій зі світом; тобто, існування нескінченно різноманітних властивостей у об'єкта, які, з відомих причин, не можуть бути визначеними у повному обсягу. Тим самим, вказування і визначення є змістовно різними діями. Отже вивчення в межах тієї чи іншої науки певної сукупності властивостей об'єктивно існуючого має місце за умови наявності процесу виокремлення явищ з нескінченно можливої множини, що здійснюється у формі аналітичного розмежування властивостей за допомогою дотримання принципу.

Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок, що до визначення та обґрунтування певних принципів, як підстав для забезпечення відтворення наперед передбачуваних наслідків об'єктивно здійснюваних взаємодій, не може існувати визначення предмета науки, а відповідно – науки.

Останнє дозволяє зрозуміти етимологічну відповідність між значенням терміну «принцип», що походить від латини (*princīpiū* – начало) та смислом його існування – бути підставою, аргументом для цілеспрямованого діяльності.

Зазначене дозволяє визначитися стосовно методологічних проблем поширеного вирізнення, так званих, природничих та гуманітарних наук. Беручи, наприклад, цікаву роботу «Моделі експериментів у соціальній психології та прикладних дослідженнях» [8], маємо звернути увагу, що при розробці проблем використання методів емпіричного дослідження в соціальних науках, її автор Д. Кемпбелл, переконливо доводить необхідність постійного враховування специфічних особливостей предмета дослідження, які стають підставою для обґрунтування експериментів у гуманітарних науках. Тим самим, врахування «специфіки» гуманітарної науки у Д. Кемпбелла, стає засобом встановлення принципу – начала аргументованого пізнання.

Маємо визнати, що історичний факт для людського самоусвідомлення та свідомого орієнтування у процесах та явищах власного життя є головне джерело об'єктивності, тобто, ставлення до дійсності, як до реальності, що існує незалежно від довільної «гри суб'єктивного духу». Це визнання спирається на використання запропонованої Гегелем ідеї про довільну «гру суб'єктивного духу» [4,14], якому в системі гегелівської філософії протиставлявся «об'єктивний дух» – «творець історії».

Зазначене протиставлення «суб'єктивного духу» та «об'єктивного духу» найбільш виразно виявляє, що реальність може розглядатися як випадковий збіг певних обставин і як наслідок здійснення суб'єктом такої послідовності дій, що може бути присутня у реальності в формі її об'єктивної необхідності.

Усвідомлення думки, що історію навряд чи можна сприймати, як сукупність надійно встановлених фактів, стало джерелом відомої тези про те, що «історія є лише сучасна історія» [6], тобто, історія – це лише сучасна політика, обернена до минулого. Підставою для проголошення

такої тези стало осмислення історичного розвитку соціології. Соціологи спочатку були переконані, що їх наука повинна перш за все видобувати факти зі сфери суспільного життя, але вже в першій третині ХХ ст. дійшли до невтішного висновку, що зробити це неможливо, оскільки збираючи як можна точніші дані щодо життя та діяльності якоїсь сукупності людей, ми повинні оточити цих людей цілою групою реєстраторів, які стають причиною неприродної поведінки досліджуваної групи.

Наведена теза Б. Кроче може мати не тільки загальноприйняте суб'єктивістське тлумачення. Якщо ми вийдемо за межі відношення до минулого як до форми суб'єктивного існування, та почнемо розглядати минуле як реалізований та проявлений досвід людства, тоді навіть у випадку визнання історії видом сучасної політики, що обернута до минулого, ми починаємо відноситися до досвіду минулого як до об'єктивно існуючого чинника сучасної діяльності. Тим самим, фіксований пам'яттю досвід робимо чинником сучасного буття. Методологічні сумніви соціологів починають втрачати своє евристичне значення, якщо ми проявлений та здійснений досвід ігноруємо, пересвідчуючись за допомогою негативних результатів у об'єктивності його змісту. Таким чином, саме за допомогою історичної пам'яті люди починають покладати мірність свого існування, відкривати для себе джерело власного саморозуміння, формулювати визначення про об'єктивну виправданість, вагомість своєї життєдіяльності.

Людство загалом пройшло тривалий і тернистий шлях історичного поступу – від первісного стада до інституціонально організованих спільнот, від мандрівних орд дикунів – до сучасних народів–націй, від кам'яної сокири – до використання енергії атома, від міфологічних уявлень до наукового осягнення таємниць світобудови. Одночасно розгляд майбутніх перспектив суспільного поступу подекуди починають визначати драматичною тезою про «завершення історії» (Ф. Фукуяма).

Звертаючись до набутого досвіду можна побачити, що перед людством неодноразово поставали доленосні проблеми, які вирішувалися тим чи іншим чином. Наприклад, неможливість природного середовища забезпечити умовами існування зростаючу популяцію людей було здолано за допомогою створення нових способів первісного виробництва – рослинництва і тваринництва. Інша проблема чатувала людей через внутрішньородову та внутрішньоплемінну замкнутість, однак і тут було знайдено вихід шляхом екзогамії, тобто зміна способу самоорганізації. Зазначені та багато інших фактів про здатність людей змінювати оточуюче довкілля та самозмінювати свою власну організацію дозволяють оптимістично відноситися до проблем, які нині усвідомлені людством як фундаментальні.

Таким чином, формулюючи абстрактно теоретичне уявлення про структурні складові історичної пам'яті, без наявності яких неможливе вищезазначене існування проявленого досвіду, ми повинні виділити усвідомлений досвід взаємодії з довкіллям і досвід самозміни власної самоорганізації. Відповідно, історична пам'ять змістовно структурується на пам'ять взаємодії з довкіллям та пам'ять зміни суспільної організації.

Набуваючи навичок використовувати історію, її когнітивну форму буття перетворюють на буття об'єктивне. Тобто, історія не лише вводить нас у минуле, у пам'ять та пам'ятки, вона вводить нас у майбутнє. В цьому

сенсі інтегрованість людини в історію передбачає й те, що ми продовжуємо історію, розширюємо її горизонти та можливості.

Приймаючи історію як дію, сукупність активних дій, історичну пам'ять мають розглядати не як віками заповнений архів, а як основу активного життєстверджуючого відношення до дійсності. Після того, як відбулася історична дія і окреслився її результат, тільки на основі історичної пам'яті може започатковуватися відрив від наявного, яке збагатившись мірою здобутого історичного досвіду отримує новий смисл, нові параметри тощо [1,92].

Таким чином, історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається із все новими та новими ситуаціями дійсності і, отже, сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого продовження безперервного тривання людської життєдіяльності, свідомої діяльності, яка є умовою подальшої історії.

Література

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – 280 с.
2. Бондаренко Г.В. Значения категорий исторического познания для становления та формирования исторического мышления // Развитие исторического мышления как засіб формирования личности, її интеллекта та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 – 10 грудня 1999 р. – Одеса, 1999. – 310 с.
3. Гадамер Х. – Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М., 1988. – 230 с.
4. Гегель Г. – В. – Ф. Лекции по философии истории. – СПб., 1993. – 320 с.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. 2-е изд. – М.: Наука, 1975. – 320 с.
6. Кроче Б. Социальная коммуникация. – М.: Наука, 1975. – 220 с.
7. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). – Львів, 1991. – 230 с.
8. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 390 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторической памяти

Освещается сущность исторической памяти как функции исторического сознания, методология ее сохранения и воспроизведения. Сделан вывод о том, что историческая память выполняет функцию носителя смысла и значения ситуаций современного.

Ключевые слова: историческая память, историческое сознание, феномен.

Vashkevych, V.M. Phenomenon of the historical memory

Illumination of the essence of the historical memory as a function of historical consciousness, and the methodology for its maintenance and renovation. It is concluded that historical memory performs the function of a bearer of the sense and significance of the state of affairs of today.

Key words: the historical memory, historical consciousness, a phenomenon.